

УДК 35.746.1

СЕМЕНЮК О.Г., кандидат юридичних наук,
заступник начальника Управління Служби безпеки України

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Анотація. На підставі аналізу філософських та методологічних аспектів отримання нових наукових знань обґрунтовується висновок, що методологія дослідження проблем охорони державної таємниці представляє собою, з одного боку, комплекс методів теоретичного пізнання наукового, правового та емпіричного підґрунтя існуючої системи забезпечення охорони державної таємниці, а з іншого, систему теоретичних розробок щодо методів підвищення ефективності заходів забезпечення охорони державної таємниці та запобігання злочинним проявам у цій сфері.

Ключові слова: метод, методологія пізнання, методика дослідження, комплексний підхід.

Аннотация. На основе анализа философских и методологических аспектов получения новых научных знаний обосновывается вывод, что методология исследования проблем охраны государственной тайны представляет собой, с одной стороны, комплекс методов теоретического познания научной, правовой и эмпирической базы существующей системы обеспечения охраны государственной тайны, а с другой, систему теоретических разработок методов повышения эффективности мер обеспечения охраны государственной тайны и предупреждение преступных проявлений в этой сфере.

Ключевые слова: метод, методология познания, методика исследования, комплексный подход.

Summary. Based on the analysis of philosophical and methodological aspects of obtaining new scientific knowledge, author justifies the conclusion that research methodology for problems of the state secret security represents, on the one hand, the complex methods of theoretical knowledge of scientific, legal and empirical basis of the existing system of protection of state secrets, and on the other, a system of theoretical developments concerning methods for improving the effectiveness of measures to ensure the protection of state secret and crime prevention in this area.

Keywords: method, methodology of knowledge, methods of research, comprehensive approach.

Постановка проблеми. Будь-яка наукова діяльність спрямовується на отримання, підтвердження або заперечення наукових знань. Вона є реалізацією процесу наукового пізнання, яке, на відміну від буденного, відбувається не стихійно, а цілеспрямовано і за своєю сутністю становить наукове дослідження, що має певну природу, структуру та особливості. Наукове пізнання, таким чином, дозволяє людині набувати істинних знань про найбільш важливі аспекти досліджуваних об'єктів, явищ та процесів, а також про суттєві ознаки, якості, зв'язки та відносини предметів та явищ дійсності. Його результати виступають, як правило, у вигляді понять, категорій, законів та теорій [1, с. 6]. Саме завдяки цьому наукове знання є не лише системним, послідовним, а й теоретично та методично контрольованим об'єктивними науковими аргументами [2, с. 89].

На превеликий жаль, в Україні останнім часом лише окремі питання філософських та методологічних аспектів науки знайшли своє відображення в спеціалізованих дослідженнях, які носять не повномасштабний, а одноаспектний характер, тобто досліджуються лише його соціальні, політичні, економічні чи правові аспекти, або ж їх суміш без логічного взаємозв'язку, що взагалі є еkleктикою і практично повним хаосом

знань у галузі. Саме тому повнота обсягу, глибина та достовірність наукового знання може бути достатньою лише за умови застосування правильно обраної методики такого дослідження.

Результати аналізу наукових публікацій. Значний внесок у розробку проблеми методології дослідження злочинності та окремих її проявів у різні часи зробили такі науковці, як Г. Аванесов, Ю. Александров, Ю. Антонян, А. Гель, А. Герцензон, І. Даньшин, А. Долгова, А. Закалюк, В. Звірбуль, В. Зеленецький, А. Зелінський, К. Ігошев, В. Кудрявцев, Н. Кузнецова, В. Лунєєв, І. Ной, Г. Семаков, Г. Хохряков, М. Шаргородський та інші автори. Однак, незважаючи на значну увагу до цього питання з боку науковців, єдиної точки зору з цієї проблематики так і не вироблено.

Метою статті є аналіз наукових підходів щодо методології дослідження злочинності та окремих її проявів, проведення їх критичного оцінки, вироблення власної позиції з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Успішний розгляд усього комплексу методологічних проблем, що мають істотне значення як для теорії, так і для практики охорони державної таємниці, багато в чому залежить від правильного визначення початкових теоретичних положень, до числа яких, поза сумнівом, відноситься і поняття методології. Цю обставину доводиться підкреслити, тому що у філософській і спеціальній літературі з цього питання немає єдиної точки зору. Одні автори ототожнюють методологію з матеріалістичною діалектикою [3, с. 280], інші – з історичним матеріалізмом [4, с. 280], треті – із сукупністю методів пізнання та перетворення дійсності [5, с. 290], четверті – з наукою та вченням про методи [6, с. 127], п'яті – із загальнонауковим феноменом, притаманним науці загалом і кожній її галузі зокрема [7, с. 141-142] та інші, менш поширені точки зору.

Так, Т. Радько зазначає, що методологія – це спеціальний розділ теорії пізнання, який являє собою логічне обґрунтування історичного шляху, засобів, прийомів науково-дослідницької діяльності в різних сферах. Зміст методології потрібно характеризувати через конкретно-історичний аналіз розвитку наукової проблематики, понятійних систем, засобів тощо в різних галузях науки [8, с. 25].

Дещо іншу позицію у розумінні методології займає К. Петряєв, який вважає, що методологію не можна зводити ні до сукупності методів, ні до вчення про методи науки. “Методологія, – пише цей автор, – генеральний шлях пізнання, а методи визначають, як йти цим шляхом. Методологія – керівна нитка саме тому, що вона сама в собі містить імпульс для власного перетворення на методи. У методах утілюються і реалізуються методологічні принципи або їх окремі аспекти. Це виражає субординаційний характер взаємозв'язків між методологією і методами” [9, с. 19].

П. Рабінович, характеризуючи методологію юридичної науки, підкреслює, що це система філософсько-світоглядних підходів (матеріалістичний, ідеалістичний, діалектичний, метафізичний), методів (загальнонаукових, групових та спеціальних) та засобів науково-юридичного дослідження (емпіричні та теоретичні), а також вчення про їх використання в пізнанні право-державних закономірностей [10, с. 215].

Нарешті пропонується ще один підхід до розуміння суті методології. Він представлений у роботах А. Авер'янова, який під методологією розуміє не сукупність методів і вчень про них, а “діяльність людини, спрямовану на вироблення програм, планів, схем, систем, методів, форм, засобів, знарядь і так далі, що дозволяють цілеспрямовано й ефективно теоретично викласти і перетворити світ” [11, с. 223-224]. Як бачимо, тут зроблений акцент на процесі вироблення методологічних положень. У той же час повинно йтися про ті положення, які вже існують і виконують

методологічну функцію. Досягти такої мети можна лише в структурі відповідного вчення про методи пізнання або перетворення дійсності.

Співвідношення та взаємозв'язок між методологією, методами пізнання і методиками дослідження чітко та образно визначив в одній із своїх праць відомий російський кримінолог Г. Аванесов: “Між методологією, з одного боку, та методикою і технікою досліджень, з іншого – завжди існує тісний взаємозв'язок, зокрема через методи наукового дослідження. Методи виступають тут як сполучна ланка” [12, с. 100].

Дотримуючись такого ж погляду на співвідношення методу й методології, А. Шептулін пише, що “включення методів в методологію призводить до змішування предмета дослідження з отриманим знанням про нього, з теорією, що розкриває його суть” [13, с. 11].

Ми розділяємо точку зору тих авторів, на думку яких методологія є вченням, наукою про методи. Відповідно до цієї точки зору методологія не включає методи, а перетворює їх на предмет дослідження. Метод є предметом інтерпретації в методології.

Слід зазначити, що в науковій та практичній діяльності важливе місце відводиться тим засобам та прийомам, за допомогою яких забезпечується пізнавальний процес і які у своїй сукупності складають поняття методу. Аналіз сучасної вітчизняної та зарубіжної наукової літератури свідчить про неоднозначність тлумачення зазначеної категорії. Так, метод (від грецької *methods* – “шлях дослідження”) розуміють як сукупність прийомів та операцій практичного і теоретичного освоєння дійсності [14, с. 364]; засіб (прийом), за допомогою якого досягається нове знання чи здійснюється систематизація, оцінка, узагальнення існуючої інформації [15, с. 17]; спосіб, шлях пізнання та практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів та принципів, що регулює практичну та пізнавальну діяльність [1, с. 17]; прийоми та способи виконання наукового завдання [16, с. 9]; упорядкований та організований спосіб діяльності, спрямований на досягнення певної практичної чи теоретичної мети [17, с. 4]; сукупність достатньо конкретних прийомів та способів діяльності, обравши які, дослідник розраховує отримати знання про об'єкт вивчення [18, с. 24].

Таким чином, для методів характерне використання способів, засобів, прийомів, принципів, за допомогою яких досліджується предмет науки; це використання здійснюється через певну послідовність дій, із застосуванням у процесі пізнання конкретного об'єкта відповідного інструментарію; ця послідовність дій спрямована на досягнення поставленої дослідником мети; зазначені цілі можуть бути різноманітними, починаючи від отримання нового знання до узагальнення, оцінки, систематизації вже існуючого.

У процесі життєдіяльності людина завжди користується різноманітними методами. Але наукова практика та фахівці, що безпосередньо проводять дослідження, завжди розрізняють методи пізнання та їх інструменти, у тому числі методики, процедури, операції застосування методів, які мають розроблятися для потреб певного дослідницького завдання.

Будь-яка наука користується конкретними методами пізнання. Їх застосування припускає вказівку на те, як за цих умов найраціональніше використати той або інший метод. Кримінологічне дослідження – це один із видів соціального дослідження в його широкому розумінні. Воно здійснюється з використанням усіх методів дослідження суспільних явищ. Тому в літературі прийнято виділяти передусім ті з них, які призначені для пізнання закономірностей розвитку природи і суспільства. Це методи емпіричного пізнання дійсності. Але, крім них, для пізнання закономірностей розумової діяльності існують власне кримінологічні методи. Вони входять до групи методів теоретичного

пізнання. Для адекватного застосування в процесі пізнання усіх названих методів розробляється вчення про них. Воно й утворює зміст методології емпіричного та теоретичного пізнання.

Науковий метод стає певним загальним способом дослідного процесу, який охоплює техніку дослідної поведінки по відношенню до кожної притаманної процесу деталі, або узагальнений стан проаналізованої дійсності. Ці сторони представляють собою своєрідний “інструментарій” дослідника, під час використання якого необхідно дотримуватися певних закономірностей процесу, спрямованого на досягнення поставленої мети. “Свідоме використання науково обґрунтованих методів є найсуттєвішою умовою отримання нових знань, адже в основі всіх методів пізнання лежать об’єктивні закони дійсності” [19, с. 50].

Методи наукового пізнання будь-якої науки складаються з чотирьох основних частин: 1) методи, що безпосередньо впливають із філософського діалектичного методу як загального методу пізнання; 2) загальнонаукові методи, якими користується будь-яка наука, вони є складовою і продуктом розвитку теорії наукового пізнання; 3) методи інших наук, що використовуються однією наукою при пізнанні у своїх цілях об’єктів, які належать до предмета інших наук, але частково, у певному ракурсі є предметом пізнання й цієї науки; 4) методи певної науки, які є результатом і частиною розвитку власної теорії [2, с. 99].

Реалізація методу пізнання, його теоретичних положень здійснюється через розроблення та застосування певних операційних інструментів, здебільшого методик, які належать до технології дослідження [2, с. 98]. Повнота обсягу, глибина та достовірність наукового знання може бути достатньою лише за умови застосування вірно обраної методики для дослідження даної галузі знань.

Методика розглядається вченими одночасно як сукупність відправних положень і вимог теорії пізнання, підходів, способів, методів, прийомів та процедур дослідження відповідних явищ чи процесів, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети, та як галузь теоретичних знань і уявлень про сутність, форми, закони, порядок та умови їх застосування у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [20, с. 374].

Останнім часом дедалі більшої ваги набувають питання, пов’язані саме з динамікою пізнавальних проблем сучасності, культурно-історичною природою пізнавальних засобів, мінливістю категорій і понять, формуванням нових пізнавальних установок і т.д. Це пов’язано з тим, що предмети сучасних наукових досліджень вже не можуть вивчатися в рамках лише однієї з наукових дисциплін. Якщо раніше точне визначення предмета та специфічних методів дослідження науки розглядалося як необхідна підстава самого існування науки, то сучасні дослідники, відзначаючи цю обставину, звертають увагу на чітко виявлену тенденцію до інтеграції наук, що вимагає комплексного, всебічного вивчення явищ і процесів суспільного життя, їх сукупного дослідження кількома науками з метою комбінування їх пізнавальних зусиль. При цьому в поле такого комплексного розгляду потрапляють не лише об’єкти, які інакше й не можуть бути досягнуті, але й об’єкти, що вивчалися раніше монодисциплінарно, що дає новий евристичний ефект у їхньому вивченні. Такий широкий погляд на проблему предмета науки, при якому стає очевидною неефективність жорстко окреслених дефініцій, не можна не враховувати й у вирішенні порушених нами завдань дослідження проблем забезпечення охорони державної таємниці як з точки зору кримінально-правових, так і кримінологічних засад, тобто з позицій двох самостійних наукових дисциплін.

Слід зазначити, що ідея комплексного підходу до вирішення соціальних проблем, у т.ч. наукових розвідок, нині загальноновизнана й інтенсивно розробляється всіма суспільними науками та, у міру створення відповідних теоретичних конструкцій, активно впроваджується в практику соціального управління [21, с. 4].

Саме на необхідності комплексного дослідження проблем протидії тим або іншим проявам злочинності наголошував свого часу відомий радянський кримінолог І. Ной. Обґрунтовуючи потребу визнання кримінології як самостійної науки та її відокремленні від кримінального права, цей науковець зазначав, що “до теперішнього часу кримінально-правова наука зосереджувала свою головну увагу на розробці кримінально-правових понять. Понятійне мислення у формі узагальнюючих родових понять високого ступеня абстракції, в яких проявляється наукове мислення, складає сутність наукових досліджень у праві. Тому логічне мислення є найважливішим робочим інструментом юриста.

Логічний метод для кримінально-правової науки, безсумнівно, має велике значення, але лише настільки, наскільки юридична наука пов’язана з формулюванням правових понять. Без суворого формулювання понять і не може бути ніякої наукової системи не тільки в юридичній, а й інших науках. Однак створенням понятійного апарату в правовій науці і вичерпується роль логічного методу. Подальше дослідження передбачає застосування інших методів, що дають можливість отримання нових знань. Тому більш глибоке дослідження кримінально-правових інститутів має ґрунтуватися на вивченні матеріальних життєвих умов. Ці відносини, що представляють інтерес для кримінально-правової науки, явища настільки якісно різноманітні, що їх пізнання можливе лише за допомогою багатьох галузей людинознавства” [22, с. 211-212].

Будь-яка наука вивчає реальність, яка існує об’єктивно, поза свідомістю дослідника. Фактичні дані про досліджувану реальність, за висловом І. Павлова – це повітря науки. На підставі отриманих фактів і розвивається наука – як фундаментальна, так і прикладна. Наука не просто використовує наявні “стихийні” відомості про досліджувану реальність, що саме по собі дуже важливо, а й застосовує інші заходи (способи, досліди, експерименти, моделі, пристрої тощо) для отримання нових, більш адекватних і точних даних про об’єкт дослідження. Спираючись на них, наука просувається в пізнанні реальності, не припиняючи шукати нові й об’єктивні індикатори її внутрішніх і зовнішніх зв’язків та закономірностей. Тому ми повністю підтримуємо наведену точку зору І. Ноя, що логічне мислення, яке домінує в методології кримінального права, не може дати знання емпіричного світу. Він пізнається лише на основі вивчення фактичної реальності.

Для правового дослідження специфічним є те, що воно базується не тільки на теоретичних, а й на правових та фактичних реаліях, до яких відносяться, з одного боку, правова регламентація відносин, що входять в структуру досліджуваних явищ, а з іншого – фактична юридична практика.

Відомо, що наукове дослідження об’єктів, котрі мають правове значення, здійснюється не правовими, а спеціальними науковими засобами. Саме теорія дає цілісне знання щодо досліджуваних об’єктів або їх окремих сторін. При цьому не можна не враховувати й те, як досліджувані явища регламентовані чинним законодавством і як вони реалізуються на практиці. Без двох останніх передумов рішення сформульованих проблем (на основі лише наявних теоретичних концепцій) неможливо. Отже, вивчення й побудова системи охорони державної таємниці передбачає не тільки визнання факту існування комплексу передумов названої системи, але й проведення відповідного аналізу,

з якого було б видно зв'язок передумов між собою і з вихідними положеннями нормативної бази та сформованою практикою.

Зазначимо також, що оскільки досліджувана нами проблема є певним цілісним утворенням, то зараховані до неї передумови перебувають у взаємозв'язку, що не допускає не тільки їх відриву, але й протиставлення одне одному. Враховуючи цю обставину, кримінально-правові норми та їхня реалізація на практиці повинні аналізуватися в процесі дослідження у своїй об'єктивній єдності, що забезпечує цілісний (а значить і комплексний) розгляд як сформульованої проблеми, так і відповідних теоретичних, правових і фактичних передумов.

Необхідність комплексного дослідження обґрунтовується ще й тим, що встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил поведінки з державною таємницею зовсім не означає, що цим гарантується схоронність секретної інформації, адже існує й ненормативна поведінка, наслідком якої стає розголошення державної таємниці або втрата її матеріальних носіїв. У даному випадку має місце соціальна патологія, яка викликає негативну суспільну реакцію та потребує використання різноманітних заходів соціального контролю.

Правомірна та протиправна поведінка – це соціальна норма й соціальна патологія. Для того щоб зміцнювати першу й успішно запобігати другій, необхідно знати їх внутрішні механізми, а також причини, за яких людина переходить від правомірних вчинків до протиправних, стає на шлях антигромадської поведінки.

Завдання наукового забезпечення вирішення проблем антисоціальної поведінки реалізується комплексом наук, однак злочинна поведінка, її внутрішні механізми, причини та умови вчинення конкретного злочину або однорідних злочинів становлять предмет кримінології. Тому дослідження проблем охорони державної таємниці має включати не лише аналіз кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за порушення законодавства у цій сфері, а й аналіз проявів цих злочинів у реальному житті, з'ясування внутрішніх механізмів протиправної (злочинної) поведінки, її причин та умов. Такий аналіз вимагає застосування цілого комплексу методів дослідження та складається з логічно послідовних етапів: від спостереження та констатації зв'язку між соціальними процесами, явищами та вчиненими злочинами у сфері охорони державної таємниці до виявлення механізму цього зв'язку, а від нього – до прогнозування розвитку криміногенної ситуації та планування заходів забезпечення найбільш оптимального режиму функціонування системи охорони державних секретів, визначення шляхів її вдосконалення.

У кримінології багато проблем носить комплексний характер, але найбільший діапазон міждисциплінарних досліджень групується в проблемах індивідуальної злочинної поведінки, якій властиві всі рівні, елементи, механізми людської поведінки, що досліджується безліччю наук. Тому в літературі не раз йдеться про необхідність залучення до кримінологічних досліджень філософів, соціологів, економістів та інших фахівців. Підтримуючи такі пропозиції, слід мати на увазі, що така диференціація досліджень повинна вестися паралельно з інтеграцією знань про злочинну поведінку. В іншому випадку, як справедливо вказує В. Лунєєв, “можна отримати лише фрагментарний опис злочинної поведінки мовою різних наук” [23, с. 669].

Відомо, що “спроби прямого об'єднання різних систем знань зазвичай виявляються невдалими і завжди необхідні спеціальні логіко-методичні засоби для синтезу різних теоретичних уявлень в єдиній картині” [24, с. 67]. Механічне зведення результатів дослідження одного й того ж предмета в рамках різних монодисциплін веде не до поглиблення отриманих знань про нього, а тільки до розширення такого предмета. Тому

принцип комплексності дослідження кримінально-правових і кримінологічних засад охорони державної таємниці є найбільш перспективним та відповідатиме не лише інтересам науки, але й задовольнить відповідні потреби практики. Такий підхід вимагає концентрації зусиль багатьох загальнотеоретичних та спеціальних наукових методів, які в кожному випадку перебудовуються відповідно до акценту та мети поставлених завдань, що дозволяє розглянути об'єкт, який вивчається, з різних сторін та під різними кутами зору не лише в усіх його об'єктивних та опосередкованих зв'язках, а й у станах цілісності та комплексності одночасно.

Отримане в такий спосіб комплексне знання лежить в основі не тільки методів пізнання, а й методів перетворення дійсності, які застосовуються в суто практичній діяльності – охороні державної таємниці. Їх використання повинно базуватися на науковій основі, яка розробляється теоретиками й практикаками. Досягнуті результати отримують систематизоване відображення в певному вченні. Останнє, будучи вченням про методи охорони державної таємниці, виступає методологією даного виду практичної діяльності.

Таким чином, існування методів емпіричного й практичного пізнання, а поряд із ними – також методів практичного перетворення дійсності припускає існування двох видів методології: пізнання і безпосередньо практичної діяльності. Ця діяльність з урахуванням специфіки предмета даного дослідження розглядається нами у якості методології дослідження проблем охорони державної таємниці.

Обидва види методології знаходяться в тісному взаємозв'язку, який обумовлюється реально існуючим взаємозв'язком методів пізнання і перетворення дійсності. При цьому для успішного розв'язання завдань запобігання розголошенню державної таємниці та втрати її матеріальних носіїв методи пізнання і перетворення повинні перебувати у відносинах несуперечності й доповнювати один одного.

Висновок.

Враховуючи викладене, можна констатувати, що методологія дослідження проблем охорони державної таємниці представляє собою, з одного боку, комплекс методів теоретичного пізнання наукового, правового та емпіричного підґрунтя існуючої системи забезпечення охорони державної таємниці, а з іншого – систему теоретичних розробок щодо методів підвищення ефективності заходів забезпечення охорони державної таємниці та запобігання злочинним проявам у цій сфері.

Використана література

1. Баскаков А.Я. Методология научного исследования / А.Я. Баскаков, Н.В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
2. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології : теорія і практика : у 3 кн. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2007. – 424 с.
3. Андреев И.Д. Проблемы логики и методологии познания / И.Д. Андреев. – М., 1972. – 320 с.
4. Очерки методологии познания социальных явлений. – М. : Мысль, 1970. – 344 с.
5. Добриянов В.С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания / В.С. Добриянов ; под ред. М.М. Розенталя (общ. ред.). – М. : Мысль, 1968. – 319 с.
6. Гиргинов Г., Янков М. Методология как раздел гносеологии // Вопросы философии. – 1973. – № 8. – С. 125-136.
7. Дія права : інтегративний аспект : монографія ; кол. авторів ; відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Видавництво “Юридична думка”, 2010. – 360 с.

8. Радько Т.Н. Теория государства и права : учебник / Т.Н. Радько. – [2-е изд.]. – М. : Проспект, 2009. – 752 с.
9. Петряев К.Д. Вопросы методологии исторической науки / К.Д. Петряев. – К. : Вища школа, 1976. – 179 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П.М. Рабінович. – [10-е вид., доп.]. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
11. Аверьянов А.Н. Системное познание мира : методол. проблемы / А.Н. Аверьянов – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
12. Криминология : учебник ; под ред. Г.А. Аванесова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 480 с.
13. Шептулин А.П. Диалектический метод познания / А.П. Шептулин. – М. : Политиздат, 1983. – 320 с.
14. Философский энциклопедический словарь ; под ред. Ильичева Л.Ф., Федосеева П.Н., Ковалева С.М., Панова В.Г. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
15. Ромашов Р.А. Теория государства и права. / Р.А. Ромашов. – СПб, 2006. – 254 с.
16. Рассказов Л.П. Теория государства и права : учебник для вузов / Л.П. Рассказов. – М. : РИОР, 2008. – 463 с. – (Высшее образование).
17. Рузавин Г.И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов / Г.И. Рузавин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА. – 287 с.
18. Бурлай Е.В. Философский уровень методологии государственно-правовых исследований // Методологические проблемы юридической науки : сб. науч. трудов. – (АН УССР, Ин-т государства и права) ; отв. ред. Н.И. Козюбра. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 19-40.
19. Пілюшенко В.Л. Наукове дослідження : організація, методологія, інформаційне забезпечення : навчальний посібник / В.Л. Пілюшенко, І.В. Шкрабак, Е.І. Словенко. – К. : Лібра, 2004. – 344 с.
20. Філософсько-енциклопедичний словник ; за заг. ред. В.І. Шинкаренка. – (НАН України, Інст-т філософії ім. Г.С. Сковороди). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
21. Комплексное изучение системы воздействия на преступность (методологические и теоретические основы ; под ред. П.П. Осипова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – 150 с.
22. Ной И.С. Методологические проблемы советской криминологии / И.С. Ной. – Сарантов : Изд-во Саратовского университета, 1975. – 223 с.
23. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии : учебник : в 2 т. – Т. I. Общая часть / В.В. Лунеев. – М. : Издательство Юрайт, 2011. – 1003 с.
24. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 274 с.

~~~~~ \* \* \* ~~~~~